

Валентина Бездрабко

НАУКОВА ТВОРЧІСТЬ А.О. ВВЕДЕНСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ВИМІР

Андрій Олександрович Введенський (1891–1965) прийшов в історичну науку на початку ХХ ст. – непростий момент її існування, ретельного перегляду усталених схем організації академічної і вузівської науки, утвердження декларованих єдиновірних теоретико-методологічних засад, час революційних суспільних змін. Першим досвідом науково-педагогічної діяльності вченого, що розпочалася з 1916 р., були викладацькі проби як учителя історії, латини, суспільствознавства, соціології, історії праці, політекономії у стінах шкіл, робфаків м. Ленінграда, місцевого вищого військово-морського училища ім. М.В. Фрунзе та інших навчальних закладах¹. Тодішні слухачі викладача-початківця навряд чи могли знати, що їм випала щаслива нагода бути учнями неординарного фахівця з соціальної історії, талановитого джерелознавця, дипломатиста, архівіста, а ще – особи, причетної до становлення вітчизняного документознавства.

Присвячені А.О. Введенському біографічні розвідки розповідають про різні життєві віхи ученого, утім, стверджувати про достатню всебічну репрезентацію персоналії у науці не доводиться². Більшість дослідників творчості А.О. Введенського справедливо згадують про нього у контексті студій з історії історичної науки 1920–1930-х рр., «справи Академії наук», економічної історії Росії, спеціальних галузей історичної науки³. Неабиякі успіхи А.О. Введенського у межах спеціальних історичних дисциплін, орієнтованих на вивчення письмового документа, привернули увагу дослідника до нової науки, становлення якої збіглося з останнім періодом його творчості – документознавства. Саме йому належить перша згадка у вітчизняній науці калькованого з російської мови терміну «документоведение», зафіксованого у статті, присвяченій дипломатиці⁴. Щоправда, тлумачення документознавства А.О. Введенським суттєво відрізнялося від трактувань його

основоположника – К.Г. Мітяєва. Утім, навряд чи це стало випадковістю. Балансування на смисловій межі дипломатики і джерелознавства породжує несподівані ототожнення й пояснення об'єктно-предметної сфери науки, основні завдання і напрями її розвитку. Для того, щоб збагнути зміст наукових поглядів А.О. Введенського і зрозуміти чинники їх формування, варто погодитися на невеликий біографічний екскурс, спрямувавши увагу на освіту і педагогічний досвід ученого, а також творчий здобуток зі спеціальних історичних дисциплін. І тоді вдячне допитливості пізнання відкриє нові історіографічні сюжети.

А.О. Введенський народився 21 липня (за н. ст.) 1891 р. у Пермі у сім'ї незаможної провінційної інтелігенції – земських фельдшерів. Поважне ставлення до християнської моралі, культури, плекання вищих загальнолюдських духовних цінностей стали визначальним чинником скерованих дій А.О. Введенського стосовно освіти. Рання смерть батька – Олександра Олексійовича Введенського (1909) – не стала на заваді бажанню сина – здобути освіту. У 1912 р., після успішного закінчення Першої пермської класичної гімназії, А.О. Введенський вступає на історико-філологічний факультет (історичне відділення) Санкт-Петербурзького університету. Високий рівень професійності професорсько-викладацького складу університету, особлива атмосфера вільнодумства сприяли формуванню чітких орієнтирів на категоричну необхідність відданості улюбленій справі, суспільну значущість діянь в ім'я науки, Вітчизни і слави.

Складний революційний час відбився на навчанні А.О. Введенського, у першу чергу, на формальному рівні. На тлі більшовицьких освітніх експериментів реорганізація Санкт-Петербурзького університету завершилася початком доби Петроградського університету, а історико-філологічного факультету – відкриттям суспільного факультету, який і судилося у 1920 р. закінчити майбутньому науковцю. Успіхи А.О. Введенського уможливили його даліше перебування в університетських стінах для здобуття професорського звання. Студентські захоплення дослідника історією держави і права переросли у серйозне, новаторське за змістом і побіжно апробованими науково-методичними підходами дисертаційне

дослідження, подане для підтвердження *права читання лекцій (pro venia legendi)*. Його дисертація – «Монастирський стряпчий XVI–XVII ст.» (1923)⁵, здобула схвальну оцінку колег та була рекомендована до друку для ознайомлення широкого наукового загалу. Після цього, у 1923 р., з'явився документ за підписом відомого російського історика О.Є. Преснякова, що засвідчував належний рівень наукової підготовки А.О. Введенського і підтверджував його здатність провадити самостійні дослідження. Властивий для цього типу документів набір рекомендаційних фраз коротко відбивав визнання дослідника у науковому середовищі Петрограда.

Від початку науково-педагогічної кар'єри велика життєва сила дозволила А.О. Введенському працювати у декількох навчальних закладах одночасно, суміщати різні види діяльності, брати активну участь у громадському житті. Не приєднавшись до потужної еміграції інтелігенції на рубежі 1910–1920-х рр., учений залишається в Росії і упродовж 1920–1930-х рр. викладає у Ленінградському державному педагогічному інституті ім. О.І. Герцена, Ленінградському державному університеті (далі – ЛДУ), працює науковим співробітником в Історичному науково-дослідному інституті при ЛДУ і в Інституті марксизму-ленінізму (Ленінградське відділення АН СРСР), демонструючи толерантне ставлення до нової влади. Утім, це не означало швидке й однозначне прийняття А.О. Введенським проповідуваних новоствореними науковими інституціями марксистських методологічних засад дослідження.

Яскравим фактом заперечення вихованцями «дореволюційних університетів» штучного насадження у науці новітніх методологічних підходів стала поява у 1920–1930-х рр. багатьох наукових неформальних гуртків, товариств тощо, головним мотивом існування яких, за словами С.Ф. Платонова, було «зробити науку вільною»⁶. До складу одного із таких об'єднань – гуртка молодих істориків (1921 р., Петроград), переважно дослідників історії Росії, і ввійшов у 1922 р. А.О. Введенський. Це відкрило для молодого історика блискучі перспективи плідного спілкування з С.Ф. Платоновим, Є.В. Тарле, М.І. Карєєвим, О.Є. Пресняковим, С.В. Рождественським, М.М. Богословським, Б.Д. Грековим, М.Д. Присьолковим, О.Є. Корниловичем,

С.Н. Валком, П.П. Щоголевим, І.Л. Поповим, А.М. Ставрович та багатьма іншими вченими, імена яких міцно асоціюються з найяскравішими історичними студіями першої половини ХХ ст. Активно підтримуючи існування гуртка, А.О. Введенський часто виступав ініціатором проведення зібрань колег у власному помешканні. Завдяки бурхливій публікаторській діяльності у 1920-х рр. підтримував і поширював генеровані гуртківцями модерні наукові, незаангажовані марксистською ідеологією, ідеї.

Участь А.О. Введенського у гуртку молодих істориків збагатила його життєвий досвід не лише позитивними враженнями, але й негативними. На початку 1930-х рр. науковий світ Радянського Союзу облетіла звістка про арешт осіб, які начебто входили до «Всенародної спілки боротьби за відродження вільної Росії», і були причетними до відомої «справи Академії наук»⁷. Із-поміж інших арештованих зустрічаємо й прізвище А.О. Введенського. Утім, на відміну від більшості тих, котрим судилося отримати різної тривалості строки ув'язнень, після короткочасного перебування під слідством його звільнили з-під арешту. У подальшому при працевлаштуванні науковець, відповідаючи на питання про притягнення до судової відповідальності, давав заперечувальну відповідь. Проте, минуле має здатність «наздоганяти» у майбутньому. Так сталося, наприклад, і в житті А.О. Введенського – після ухвали відомої Постанови ЦК КП (б) України «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР» (серпень 1947 р.), коли А.О. Введенському «пригадали» прикрі біографічні моменти, закидаючи стійке ігнорування вимог, які пред'являються радянською владою до науковця. Організаційним висновком стало звільнення професора з посади завідувача кафедри історії СРСР Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (далі – КДУ) (нині – Київський національний університет ім. Тараса Шевченка) згідно з наказом № 455/ 12 від 22 серпня 1951 р.⁸

Перебування у гуртку молодих істориків внесло серйозні життєві зміни у біографію дослідника. Перш за все, це стосується зміни місця проживання, а заодно й місця роботи А.О. Введенського, а, по-друге, тематики проваджених ним історичних досліджень. Спочатку – майже п'ять років постійних пошуків гідного місця роботи у Ленінграді, коли доводилося

погоджуватися на викладацьку діяльність у місцевому гідромеліоративному технікумі (1930–1934), співпрацювати з Ленінградським державним інститутом шляхів сполучень (1934–1936), Комуністичним інститутом журналістики м. Ленінграда (1938) і т.д. Згодом А.О. Введенський назавжди полишає місто на Неві, де пройшло більше двадцяти років його життя. Тимчасова викладацька діяльність на посаді професора у Вологодському, Вітебському педагогічних інститутах (1935–1937) продовжилася тривалим перебуванням у КДУ, де йому судилося витримати конкурс і очолити кафедру історії Росії (1938–1951), а згодом стати професором кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін (1951–1965).

Відтоді творча біографія вченого нерозривно буде пов'язана з КДУ. І лише наукова діяльність дослідника окупаційного періоду Києва у Другій світовій війні пройде на історичному факультеті Свердловського державного університету (1941–1943), де А.О. Введенський здобуде славу блискучого лектора, неперевершеного знавця російської історії, глибокого і вдумливого дослідника, ґрунтовного джерелознавця, людини живого розуму і життєстверджуючих емоцій⁹. Потім, після злиття Київського і Харківського університетів, А.О. Введенський продовжив трудову діяльність в Об'єднаному українському університеті, так само очолюючи кафедру історії Росії (1942–1943 р., м. Кзил-Орда)¹⁰. Дослідники цього періоду життя А.О. Введенського відмічають неабияке значення вченого для становлення історичної освіти у регіоні, підготовки наукових кадрів¹¹.

«Київський період» життя А.О. Введенського насичений різними знаковими подіями. У цей час він здобув ступінь доктора історичних наук (1941 р., повторний захист¹² – 1943 р.), одержав професорське звання (1945), підготував близько 100 кандидатів історичних наук, консультував низку авторів докторських дисертацій, опублікував більше сотні наукових праць, успішно розбудовував історичну університетську освіту, очолюючи кафедру факультету й розробивши авторські курси з палеографії, метрології, дипломатики, історичної хронології та історії архівної справи в зарубіжних країнах¹³. Надзвичайна снага до праці, високий інтелект дослідника, знання іноземних мов (французька, німецька, англійська) сприяли здобуттю А.О. Введенським

вагомого авторитету на історичному факультеті серед колег і студентів. В архівних документах збереглися різні свідчення щодо людських рис професора, його ставлення до оточуючих, які прямо залежні від часу їх походження. Так, документи, датовані до середини 1950-х рр., часто містять звинувачення в неприйнятті марксистсько-ленінської методології, низькому рівні ідейно-патріотичного виховання, прихильному ставленні до «буржуазних» джерелознавства, історіографії тощо. Перелік ярликів можна було би продовжувати, утім, усі вони були типовими для часу у стосунку до вихованців «імператорських університетів», до того ж, безпартійної професури. Отже А.О. Введенський залишався вірним *іншим* науковим ідеалам, які стали формуючими для його світогляду. Незважаючи на потужне переслідування радянською владою інакодумства в науці, дослідник виявився послідовним учнем своїх учителів і колег – І.М. Гревса, О.С. Лаппо-Данилевського, С.Б. Веселовського, О.Є. Преснякова та інших, а також непримиренним критиком штучної унормованості істини. Саме ця обставина й слугувала підставою для звинувачень на його адресу провідних «функціонерів» науки, залишаючи поза увагою справжні творчі досягнення професора.

Справедливості заради, архівні документи пізнішого періоду, т.зв. «хрущовської відлиги», уже не містили подібних звинувачень, натомість рясніли констатацією позитивних фактів біографії знаного науковця, його людських і професійних рис. Серед таких значаться: високий науковий рівень читання лекцій, повага й авторитет серед студентів і професорсько-викладацького складу КДУ, успішне керування дисертаційними дослідженнями і т.д. Незважаючи на полярність фіксованих думок, їх очевидну підпорядкованість політичній кон'юктурі, вимогам панівної ідеології, архівні документи засвідчують вагоме значення А.О. Введенського для розвитку вузівської історичної освіти, розроблення й апробації курсів зі спеціальних історичних дисциплін, підтримки духу справжньої, вільної від догм науки в університеті.

Перебуваючи у КДУ, вчений повертається до улюблених дослідницьких тем, пов'язаних із джерелознавством, дипломатикою та спеціальними історичними дисциплінами¹⁴.

Це було викликано ще й зміною місця перебування на посаді професора. У 1951 р. А.О. Введенський успішно витримав конкурс на заміщення вакантної посади – професора кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін. Відтоді плідна діяльність дослідника була спрямована ще й на розвиток спеціальних історичних дисциплін.

Утім, найбільші наукові вподобання А.О. Введенського яскраво увиразнила перша серйозна праця дослідника, що з'явилася в 1924 р. у серії «Пам'ятки соціально-економічної історії Росії» (за ред. О.І. Заозерського і В.М. Кашина) – «Торговий дім XVI–XVII століть»¹⁵. На час появи цього видання, завдяки іншим дослідженням у виконанні відомих й авторитетних науковців¹⁶, серія зажила неабиякої популярності із-поміж фахівців, здобула визнання у найширших колах наукової громадськості – істориків, літераторів, економістів, соціологів та ін. Справді, автура серії представлена іменами крупних дослідників економічної історії Росії – С.Ф. Платонов, Б.Д. Греков, К.О. Пажитнов, С.В. Рождественський, І.В. Чернишев, Є.В. Тарле, О.Є. Пресняков, В.М. Кашин, Б.О. Романов, М.Д. Присьолков, Й.М. Кулішер, П.І. Ляшенко, М.О. Рожков, М.І. Боголепов і т.д., що переконливо засвідчує її високий науковий рівень. Той факт, що серед зібрання творів академічної й університетської професури трапилася праця дослідника-початківця А.О. Введенського, – рідкісний, а, відтак, заслуговує на повагу.

Отже, книга містить збірку архівних документів, що оповідають про російське торгово-промислове виробництво (спочатку мануфактурне, згодом – промислове) роду Строганових, яке упродовж майже півтисячолітньої історії відіграло важливу роль у торгівлі Російської держави на внутрішньому та зовнішньому ринках. Скрупульозно дослідивши різні види документації приватного й публічного походження, що збереглися в зібраннях фамілії й державних архівів, публічних бібліотек, музеїв А.О. Введенський репрезентував раніше невідомі, найцікавіші документи, сконцентрувавши їх за такими напрямками – купецький двір; сільське господарство Строганових; строгановська торгівля і промисловість; зносини Строганових із іногородцями Сибіру.

Опрацювавши документи згідно з археографічними вимогами

«Правил видання збірника грамот колегії економії» (Петроград, 1922)¹⁷, укладених О.С. Лаппо-Данилевським, і «Правил видання документів, ухвалених на засіданні науково-видавничої наради при Петроградському відділенні Головного управління архівною справою 15 вересня 1919 р.»¹⁸, дослідник свідомо допустив окремі порушення, що пояснювалося бажанням зробити текст зручнішим для читання, доступнішим для непідготовленої читацької публіки¹⁹. Цій же меті підпорядковані посторінкові розлогі посилання-примітки, коментарі до текстів, загальний словник історичних термінів, понять, що зустрічаються в документах, покажчик уживаних скорочень, генеалогічне древо Строганових, карти центрів їх торгівлі і промисловості, розгорнутий список джерел і тематичних наукових публікацій, які розкривають загальні питання економічної історії і вузько зосереджені на досліджуваній автором проблематиці. А.О. Введенський демонструє ґрунтовне студіювання обраної теми, яку він намагається розкрити різнобічно, через унікальні сцени російського побутового життя і загальні закономірні явища розвитку будь-якого суспільства. Описи найрізноманітнішого товару, що мав найбільший збут, супроводжувані зазначенням ціни, засвідчувальні грамоти зносин царського двору із рядом крупних купців, мануфактуристів, угоди про торговельні зносини з партнерами, уривок зі строгановського літопису призначення козаків і Єрмака та документи іншого змісту дають підстави констатувати тривале зацікавлення історика темою, що відбулося на вибірці матеріалу. А, відтак, маємо документальну збірку, котра не тільки збагачує історичними джерелами історію російської торгівлі, але й демонструє можливості несподіваних ракурсів її вивчення.

Підсумком багаторічного розроблення теми стала монографія А.О. Введенського «Дім Строганових у XVI–XVII століттях»²⁰, що з'явилася незадовго до смерті автора. Багатьма дослідниками праця розглядається як вінець наукової майстерності історика. Демонструючи незмінне високоповажне ставлення до історичних джерел, шануючи праці колег-попередників і сучасників, котрі займалися дотичною і спорідненою проблематикою, вільно оперуючи літературними і критичними текстами, поступово й незмінно апробуючи тематичні здобутки у фаховій періодиці і

перед зібраннями колег у конференц-залах²¹, А.О. Введенський явив науковій громаді достойне авторитетних учителів дослідження. Не маючи на меті докладно аналізувати згадану тут працю, відзначимо, що вона «відкрила шлюзи» новим тенденціям дослідження економічної історії у вітчизняній науці. На наше глибоке переконання, дуже мало й наразі праць такого гатунку, які можна було б поставити на один рівень за виконанням згідно з критеріями майстерності викладу матеріалу, фундаментальності дослідження, джерельного забезпечення висновків, розмаїття використаних підходів і методологій.

Любов до економічної історії не полишала дослідника упродовж життя. Навіть, до прикладу, займаючись розробленням джерелознавства, автор завжди приділяв неабияку увагу залежності еволюції форми і змісту письмових історичних джерел від соціально-економічних відносин.

Розробляючи питання економічної історії Російської держави XVI–XVIII ст., А.О. Введенський паралельно студіював проблему фальшування документів вказаного відтинку часу. Пояснення феномену фальшування документів, на думку науковця, перебуває у площині досягнення економічних і політичних (зовнішні, внутрішні) обставин побутування суспільства. Доведення типовості ситуації у західноєвропейському, східноєвропейському суспільствах розкриває подібність мотивації і характерні зміни в інформаційній частині документа чи його окремих засвідчувальних зовнішніх ознак (наприклад, печатка) тощо²².

Працюючи на кафедрі історії СРСР КДУ, А.О. Введенський мав нагоду підтримувати тяглість перших дослідницьких прив'язаностей²³. Утім відмічаємо урізноманітнення тематики студій за рахунок виявлення більшого інтересу до загальної, зокрема періоду національно-визвольної війни українського народу XVII ст., регіональної історії України, краєзнавства, історії університету²⁴. Укажемо ще на одну особливість А.О. Введенського як викладача. Окрім блискучого читання лекцій професор дбав про належне методичне забезпечення навчального процесу, підготувавши відповідні навчальні посібники з історії²⁵, методики її викладання в загальноосвітній середній школі, вищих навчальних закладів, організації й

проведення семінарських, практичних, лекційних занять тощо²⁶.

Незважаючи на скориговану часом зміну наукових уподобань А.О. Введенського, у колі найближчих інтересів дослідника завжди перебували спеціальні історичні дисципліни, а тривала робота А.О. Введенського з архівними документами живила до них цікавість. 1927 р. датується перша публікація, присвячена одній із них – «З минулого російської дипломатики»²⁷, в якій аналізується лекційний курс дипломатики, прочитаний проф. К. Пауловичем у Харківському імператорському університеті на початку XIX ст. Стаття започаткувала цілий цикл творів, що відкрили нові факти історії дипломатики, скеровуючись прагненням переосмислити відоме, і, відштовхуючись від накопиченого фактичного матеріалу та інтерпретуючи загальновідомі події, явища по-новому, вибудувати авторські теоретичні узагальнення.

Згодом світ побачила розгорнута публікація «Фальсифікація історичних документів у Московській державі»²⁸, яка стала сплавом роздумів і вражень, орієнтованих на виявлення критеріїв достовірності, оригінальності давніх правових актів середньовічної епохи, з'ясування чинників їх фальшування і потенційних можливостей як історичних джерел, незалежно від міри вірогідності зафіксованої інформації. Фактом непідробного інтересу до публікації молодого вченого стала полемічна стаття-відгук за авторством патріарха російської дипломатики – М.П. Лихачова, що містила схвальний відгук щодо спроби «подужати» надсерйозну проблему галузі, а також критичні міркування стосовно головних методологічних прорахунків дипломатиста-початківця²⁹. Не зволікаючи із відповіддю на основні зауваження найбільшого авторитета, А.О. Введенський наважився публічно обстоювати власну наукову позицію, аргументуючи її конкретними фактами і посиланням на єдину методологічну основу їх верифікації³⁰. Тема фальшування актового матеріалу відзначена стабільним інтересом дослідника, що доводять пізніші студії, присвячені аналізу цього явища серед актових документів XVI–XX ст. білоруського, українського, грузинського походження³¹.

Після тривалої перерви у розробленні дипломатики, що припадає на 1940-і рр., А.О. Введенський актуалізує студіювання як професор кафедри архівознавства та допоміжних історичних

дисциплін КДУ. Спочатку це були окремі лапідарні тезові зауваги³², які згодом «виліпилися» у розгорнуті тематичні дослідження³³.

Приміром, 1958 р. була завершена й оприлюднена багаторічна праця, присвячена видатному російському історику В.О. Ключевському та його студіям із дипломатики³⁴. На цю ключову академічну постать російської історичної науки початку ХХ ст., видатного учня С.М. Соловйова, вибір випав не випадково і пояснюється особливим, шанобливим ставленням А.О. Введенського до В.О. Ключевського, який «одним із перших ... запропонував по суті вірну методику вивчення актів в їх історичному розвитку, намагався викрити своєрідність структурного складу актів, відзначив труднощі вивчення структури актів і правильно сформулював завдання вивчення актового матеріалу, які стоять перед історичною наукою»³⁵.

Керуючись засадами провідної західноєвропейської наукової критики історичних джерел, вихованець петербурзької джерелознавчої школи всебічно проаналізував методичні підходи вченого у стосунку вивчення особливого виду історичних джерел – актів. А.О. Введенському, так само, як і В.О. Ключевському, була близька за змістом відома ранкевська позиція щодо актів, які «для історичного дослідження більш вірогідні і точні, ніж усі види оповідних джерел»³⁶, а тому, згідно з міркуваннями обох учених, є найважливішим історичним джерелом. Цікавлячись еволюцією дипломатики, особливостями її побутування у російському науковому просторі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., дослідник спробував з'ясувати основні тенденції вивчення правових документів у вказаний проміжок часу, детальніше зупинившись на системі поглядів В.О. Ключевського. Підґрунтям дослідження стали конспекти курсів лекцій із джерелознавства, що були прочитані В.О. Ключевським студентам Московського університету в 1888–1895 рр., які зберігаються у відділі рукописів бібліотеки Інституту історії Російської академії наук³⁷.

Тематично розвідка значно ширша за заявлену назву і охоплює різні аспекти теорії джерелознавства, зокрема термінології, класифікації історичних документів, характеристики окремих їх видів, а також загальні питання історії – філософські, гносеологічні проблеми історичного пізнання тощо. Досить тісно й органічно у розвідці переплітаються репрезентовані

міркування В.О. Ключевського з коментарями А.О. Введенського. Інколи втрачається відчуття авторства думок, що відбувається через тісну їх подібність. Очевидним є прагнення професора відійти від власної концепції дипломатики, та через тотожність поглядів із російським істориком, щоразу повертається до неї, що залишається основною дослідницькою вадою до останньої сторінки розвідки.

Погоджуючись із В.О. Ключевським у тому, що основними завданнями дипломатики є виявлення, збір, обробка й оприлюднення актів, тобто підготовка й видання дипломатарія, а також «вивчення техніки і спеціального значення різного роду актів, ... якого роду матеріал можна витягти з тих чи інших актів»³⁸, А.О. Введенський цілком слушно визначає шлях розгортання теми дослідження – через репрезентацію прикладів розв’язання нагальних завдань дипломатики. Вивчаючи основні етапи роботи дипломатиста з правовими документами у представленні історика другої половини XIX – початку XX ст., професор погоджується із логічною послідовністю і необхідністю реалізації кожного з них на серйозній теоретичній, науково-методичній основі. Діалог двох учених стосовно головних напрямів і завдань дипломатики представляє неабиякий інтерес для сучасного дослідника, оскільки набір є класичним і позачасовим, а конкретні пропозиції щодо їх втілення в життя залишаються актуальними.

Розгорнутому аналізу піддано також авторську схему класифікації актів. Урядові розпорядження, політичні договори, духовні грамоти князів й приватні угоди, що відбивають певні правові відносини – таким, на думку В.О. Ключевського, є найзагальніший поділ актового матеріалу, із яким погоджується й А.О. Введенський³⁹. Пошуки генеалогії ідей історика переконують у наслідуванні популярних у XIX ст. схем класифікації актового матеріалу за ознаками *походження* чи *авторством* (публічні, приватні, публічно-приватні, приватно-публічні), *місця дії* (державні, світські, церковні), *співвідношення змісту тексту і предметної ситуації* (договірні, договірно-законодавчі, договірно-законодавчо-розпорядчі, договірно-розпорядчі тощо), симбіоз яких і демонструє В.О. Ключевський, розв’язуючи надскладне для дисципліни питання.

А.О. Введенський погоджується із В.О. Ключевським у

визначенні особливостей актів як історичних джерел, котрі необхідно обов'язково враховувати при їх вивченні. Це – хронологічна застарілість утілених документально юридичних формул, висока частотність винятковості «угод і розпоряджень при невизначеності відносин», що вимагає окремого, за межами звичних загальностей, розгляду документа, розмаїття правових відносин і, відповідно, складність виявлення всієї палітри унормованих юридичних формул⁴⁰. Так само А.О. Введенський погоджується із пропонованими В.О. Ключевським засадами зовнішньої («нижча») і внутрішньої («вища») критики, детально коментуючи їх. «Нижча критика» ототожнюється В.О. Ключевським із філологічною, вмінням «палеографічно орієнтуватися», правильно розуміти мову і стиль акта⁴¹, а «вища» – визначенням «авторської точки зору, редакційної техніки його складання і осмислення ... внутрішнього змісту із з'ясуванням суті громадського, економічного значення юридичної угоди або урядового розпорядження»⁴².

Інкони, коментуючи погляди В.О. Ключевського, А.О. Введенський провадить суперечливу критику, намагається заперечити «прописні істини» і, звісно, що це виглядає непереконливо. Так, погоджуючись із твердженням великого історика про невідповідність формул рівню розвитку суспільних відносин, які доводилося фіксувати правовим актам, дослідник не втримується від додаткового коментарю на кшталт – «тезу В.О. Ключевського про безумовне відставання формул акта від життєвих відносин не можна вважати цілком вірною»⁴³. Коментуючи «діалог» двох істориків-дипломатистів, залишається лише додати, що В.О. Ключевський, рівно як і його критик, ніколи не виступав категорично за «безумовне відставання» значень формул від змісту документа, а тому подібні закиди на адресу професора навряд чи можна вважати обґрунтованими.

Вельми цікавою виглядає дискусія між двома дослідниками стосовно причинності змін формул акта і передуманню цьому явищ об'єктивної дійсності, первинній винятковості регулювання часткових правових випадків і їх «переростання» у загальність. Твердження В.О. Ключевського про те, що у загальних нормах відбивається безліч дискретних, і, навпаки, виводить вдумливого дослідника на інший рівень логічних міркувань, їх раціонально

виважене продовження, суть якого полягає в зв'язку між правовою нормою і формою, змістом актів в їх історичному розвитку, котрий дозволяє «виділити з індивідуальної різноманітності побутових деталей загальне і типове в розвитку соціально-суспільних або економічних відносин»⁴⁴.

У цілому зауважимо, що різниця у поглядах В.О. Ключевського і А.О. Введенського стосовно порушуваних питань у край хистка, а тому, щоб визначити її, доцільніше дотримуватися іншого підходу, який дозволив би розглянути багатшу й адекватнішу сукупність зв'язків між їхніми поглядами. Справді, їх міркування швидше спільні, аніж суперечливі. Відмінність полягає лише в особливій акцентуації уваги А.О. Введенського на економічних чинниках еволюції інформаційної частини правових документів, що додатково підтверджує наукові інтереси дослідника, пов'язані з економічною історією.

Багаторічні засвідчення інтересу до дипломатики знайшли продовження у колективній праці. 1963 р. уперше у вітчизняній науці вийшов із друку навчальний посібник, присвячений спеціальним історичним дисциплінам, авторами якого виступили провідні фахівці КДУ – А.О. Введенський, В.О. Дядиченко, В.І. Стрельський. Під назвою «Допоміжні історичні дисципліни»⁴⁵ містився цикл майже однотипних за схемою подачі матеріалу розвідок, присвячених архівознавству, археографії, джерелознавству, палеографії, дипломатиці, хронології, метрології, геральдиці, сфрагістиці та ін. Кожен із авторів узагальнив колективний і власний досвід викладання навчальних курсів на кафедрі архівознавства та допоміжних історичних дисциплін університету. Із-поміж інших А.О. Введенський виступив автором розділів із дипломатики та хронології, що підпорядковані великому бажанню авторського колективу – «дати характеристику кожній із допоміжних історичних дисциплін, розкрити предмет і метод кожної з них, показати, як робити критичну оцінку і визначати пізнавальну цінність різних історичних першоджерел, і цим самим... поповнити існуючу прогалину в радянській історіографії»⁴⁶.

Розділ «Дипломатика» А.О. Введенського – підсумування тривалого студювання історії, теорії дисципліни, архівної практики, що накладаються на нову форму їх представлення.

Ставлячись до дипломатики як спеціальної частини «загального історичного джерелознавства, яке вивчає акти з юридичним, нормативним змістом»⁴⁷, професор пов'язує її зі слугуванням суто практичній меті джерелознавчого дослідження – встановленню вірогідності, достовірності актів. Такий підхід чітко вказує на дотримання А.О. Введенським класичних мабільйонівських пояснень змісту дипломатики як прикладної сфери наукових пошуків. Називаючи акт частиною документа, а дипломатику – складовою джерелознавства, що вивчає історичні джерела, зокрема «всі писані документи», вчений відстоює сприймання дисципліни як галузі *спеціального, критичного документознавства*⁴⁸ (виокремлено – В. Б).

Навряд чи справедливим є ототожнення А.О. Введенським дипломатики із критичним документознавством чи галуззю спеціального документознавства, що яскраво відбиває наслідування ідей відомого російського історика, дипломатиста С.М. Каштанова. Утім, якщо розуміти під критичним – історичне документознавство, яке варто прийняти за галузь спеціального, тоді робиться можливим свіжий теоретичний погляд на документознавчі ідеї А.О. Введенського та їх «споживання» в історіографічному вимірі галузі.

Народження дипломатики, на думку А.О. Введенського, передувало становленню інших допоміжних історичних дисциплін⁴⁹. Головним чинником стрімкого розвитку науки учений назвав суспільно-політичні, економічні відносини, що посилили потребу в захисті приватної власності і викликали загострення уваги до документальних свідчень. Розгляд XV ст. часом започаткування дипломатики у «зародкових формах» є сміливим твердженням дослідника, здатним примусити сумніватися найбільшого оптиміста щодо давнини походження дисципліни. Обнадійливим знаком у цій ситуації може бути прийняття дипломатики як суми «практичних навичок пізнання підроблених і справжніх документів без теоретичного узагальнення»⁵⁰. Більш виважені міркування А.О. Введенського зміщують момент виникнення російської дипломатики до XVIII ст. – час, що асоціюється із появою праці вченого-старообрядця А. Денисова «Поморські відповіді» (1718), у якій шляхом дипломатичного і палеографічного аналізу викривається підробка урядовою

православною церквою низки документів. Несподіваним твердженням, що вітчизняна дипломатика почала складатися «без будь-якого впливу західно-європейської вченості»⁵¹, А.О. Введенський не лише заперечує власним, раніше висловленим судженням, але й авторитетним дослідженням з історії дипломатики колег.

Радше, ніж характеризувати теорію дисципліни, професор викладає основні етапи еволюції дипломатики, персоналізуючи їх завдяки найяскравішим постатям науки, які доклали чимало зусиль для її становлення. Праці М.І. Новикова, К.Ф. Калайдовича, Є.О. Болховітінова, І.І. Лаптева, К.Я. Тромоніна, О.О. Федотова-Чеховського, М.М. Мейчика, М.В. Калачова, В.О. Ключевського, М.П. Лихачова, О.С. Лаппо-Данилевського, С.Н. Валка, М.М. Тихомирова та ін. істориків-джерелознавців стали історіографічною базою для простеження істотного зв'язку практичної роботи з документами з теорією дипломатики, демонстрування продуктивної конвергенції галузі зі спорідненими та суміжними науковими знаннями, передусім палеографією, сфрагістикою, філігранологією. Разом із цим, А.О. Введенський не утримується (можливо, змушено) від коментарів відмінностей між буржуазною і радянською дипломатикою, поступаючи помітно кон'юнктурно, у дусі марксистської методології, котра, на відміну від веберівських постулатів, проповідує первинність матеріальних відносин для розвитку духовної сфери життя, а класову боротьбу – рушійною силою еволюції суспільства. Відтак, призначення дипломатики набуває «класового» звучання – «взяти з актів факти і події, що характеризують класові відносини і класову боротьбу різних класів феодального суспільства, і відновити у всій різноманітності складний історичний процес на кожному етапі його розвитку»⁵².

Зміст вивчення актів як історичних джерел, на думку А.О. Введенського, полягає у вірному прочитанні тексту рукопису, для чого послуговуються спеціальними прийомами палеографії, хронології, історичної географії, сфрагістики, філігранології, геральдики, «формулознавчого» аналізу акта, встановленні оригінальності документа, класифікації документів, тим самим підкреслюючи вузлові проблеми галузі. *Sine qua non* (необхідною умовою) вивчення актів науковець називає точне термінологічне визначення назв документів, які б видавали їх зміст. Тому розділ

посібника містить тлумачення різних видів актів, систематизованих згідно з критеріями змісту, належності (публічна, приватна), географічного походження тощо. Цілком закономірним виглядає наслідування класичних схем «формулознавчого» аналізу актів, а апробація справедливості підходу на українському дипломатарії – грамотах Б. Хмельницького, виявилася показовою для розкриття спільної умови виникнення будь-яких і деінде правових документів – регулювання суспільних відносин у межах юридичних норм.

Через недостатню джерельну аргументованість зроблених висновків, відірваність від «українського матеріалу» навчальний посібник професури КДУ знайшов неоднозначну оцінку серед колег. Утім, складно заперечити, що перша спроба у вітчизняній педагогічній практиці викласти на рівні навчального матеріалу історію, теорію й практику допоміжних історичних дисциплін руйнує узвичаєне сприйняття їх як лише допоміжних галузей знань, і в такий спосіб, із посиланням на самих себе, утворює новий простір для породжень міркувань про їх самостійний статус, який, наприклад, на думку А.О. Введенського мало історичне документознавство.

У цей же час з'являється інший відомий навчальний посібник, у якому А.О. Введенський особіно виступив автором – «Лекції по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика)» (1963)⁵³. Він став своєрідним компендіумом попередніх досліджень, що увібрав більшість історичних і історіографічних праць автора, проведених у руслі дипломатики. Саме тому структура представлення документального джерелознавства (дипломатики) як науки не відповідає усталеним, класичним канонам, навіть незважаючи на жанр навчального видання – *курс лекцій*. «Предмет, метод і коротка історія дипломатики», «Зародження і розвиток документознавства в Росії в XV–XVIII ст.», «Дипломатика в працях харківського професора К. Пауловича», «Питання дипломатики в працях В.О. Ключевського», «Фальсифікація документів в Російській державі в XVI–XVII ст.», «Підробка і фальшування історичних документів в Україні і в Білорусі в XVI–XIX ст.», «Підробка і фальшування історичних документів в Грузії», «Завдання і шляхи розвитку радянської дипломатики і інших допоміжних

історичних дисциплін» – так виглядає тематика лекцій, поданих у виданні. Очевидним фактом є зібрання у межах одного видання статей (почасти перероблених і доповнених), опублікованих у фаховій періодиці на ранньому етапу творчості автора. Виняток складають хіба що перша й остання лекції посібника, які за змістом дещо дублюють відповідний розділ видання «Допоміжні історичні дисципліни» та більш ранню публікацію в часописові «Вопросы архивоведения» – «Вспомогательные исторические науки в работе архивистов»⁵⁴.

Особливий інтерес викликає характеристика загальних засад дипломатики як науки. Плюралістичний методологічний підхід до викладу багаторічних спостережень у цій галузі історичної науки яскраво увиразнюється багатим фактичним матеріалом і численними, часом суперечливими ідеями, народженими бажанням скласти струнку теорію дисципліни. «Генеалогічний» підхід А.О. Введенського до представлення історії дипломатики дозволив належно поцінувати творчість відомих і маловідомих науковців, чий внесок у розвиток дипломатики виявився непересічним. Коментуючи історіографічні зауваги професора щодо праць попередників, академічних учених і любителів старовини XIX–XX ст., відзначимо те, що він порушив надзвичайно важливі супутні питання: 1) залежність еволюції дипломатики від розвитку інших джерелознавчих дисциплін; 2) спадковість і значення теоретичних знахідок, їх ствердження чи заперечення практикою багатьох дослідників.

Не менш цікавими є судження автора щодо означення сутності й значення дипломатики. Терміни «дипломатика», «документальне джерелознавство», «спеціальне документознавство», «критичне документознавство», «документознавання» для А.О. Введенського – тотожні. Логіка міркувань ученого базується на тлумаченні дипломатики як науки про акти. Акти, безперечно, є письмовими документами, а тому, ототожнення дипломатики і документального джерелознавства, на думку А.О. Введенського, не позбавлено сенсу. Критика актів – суть не тільки дипломатики, але й критичного документознавства, орієнтованого на виявлення «достовірності, правдивості, відповідності часу, до якого вони [акти] належать, встановлення їх оригінальності чи підробленості»⁵⁵. Висновуючи міркування із цього

положення, професор доводить синонімію термінів «критичне документознавство» чи «документознавство» і «дипломатика», що остаточно переконує нас у подібності його позиції до міркувань С.М. Каштанова. Проте, на відміну від російського колеги, А.О. Введенський не робить додаткових коментарів, які дозволяють зрозуміти, що подібне прирівнювання – умовне і стосується лише історичного документознавства. Незвичним виглядає сміливе оперування А.О. Введенським іншою синонімічною парою – «документознавець» і «джерелознавець». Утім, цей факт додатково підкреслює впевненість науковця у справедливості власних підходів стосовно визначення змісту понять «документознавство» і «джерелознавство».

Такі отождошення призвели до виведення початків документознавства, як зазначалося вище, із XVст., коли в «епоху утворення і становлення національних централізованих держав у Західній Європі і Східній Європі виникають централізовані державні органи управління з їх канцеляріями»⁵⁶. Мотивуючи активне проведення канцелярської і судової експертизи документів зростанням документального обсягу і збільшенням фальшованої документації, А.О. Введенський завважає на винятковому значенні для розвитку інституту приватної власності і держави «документознавців», які накопичують, розвивають і підтримують тяглість суми прийомів «зовнішньої критики документів: датування згідно з сортами паперу з філігранями; особливості різнобарв'я чорнил; характер почерків скорописного письма; способи кріплення печаток, емблематика на печатках» та внутрішньої – «за їх структурним, формулярним аналізом, анахронізмами в тексті документів» тощо⁵⁷. Визнаючи пізні середньовіччя часом накопичення емпіричних прийомів критики документів, практичних надбань не одного покоління «знавців-експертів», дослідник вважає його невід'ємною частиною історії документознавства, дипломатики, на основі якої пізніше розбудується теорія науки.

Якісні зрушення, на думку професора, наступають у XIX ст., коли формуються окремі допоміжні історичні дисципліни як складові універсального (а не часткового) документознавства, – палеографія, дипломатика, сфрагістика, генеалогія та ін.⁵⁸ Критично ставлячись до поглядів А.О. Введенського щодо

часу виникнення документознавства, визнаймо раціональну виваженість міркувань стосовно значення практичних знань, набутих у дипломатиці, інших галузях знань, котрі спеціалізуються на вивченні історичних документів, для формування документознавства. Сучасні дослідники історії документознавства не заперечують значущість дипломатики як галузі історичних знань про документ для розвитку модерних документознавчих ідей, пролонгуючи життя міркуванням науковця⁵⁹.

Захоплення прийомами джерелознавчої критики поморського вченого-книжника, палеографа і дипломатиста А. Денисова стали основою для тверджень про незалежність розвитку «російського документознавства» у XVIII ст. від західноєвропейського. Відкрито критикуючи позицію О.С. Лаппо-Данилевського і М.П. Лихачова щодо визнання ними значного впливу на розвиток вітчизняної науки передових ідей Західної Європи, А.О. Введенський виглядає непереконливим, посилаючись лише на праці А. Денисова. До аргументів на користь наших сумнівів, висловлених вище, додамо ще й те, що «у науки відсутні межі», а герой не однієї сторінки навчального посібника київського професора – А. Денисов⁶⁰ здобував освіту у Києво-Могилянській академії, у стінах якої активно мусувалися західноєвропейські наукові досягнення, а також університетах Польської корони, де навчався «граматики і риторики ..., з повчаннями і книги такі слухати, до того ж диспутовати там з академічних і розмов книжних ... »⁶¹, вважаємо позицію А.О. Введенського хибною. Визнання справедливою періодизацію розвитку дипломатики, інших суміжних і споріднених галузей знань, запропоновану О.С. Лаппо-Данилевським і М.П. Лихачовим, відкрило б для опонента інші можливості осягнення змісту їх розвитку на кожному етапі.

Обстоювання позиції походження дипломатики із експертизи документів умотивувало відведення значної частини навчального посібника (43 %) під висвітлення проблеми фальшування документів і наслідків для науки боротьби з пластографією. Цікаві історичні факти підробки документів «співіснують» у тексті із показовим їх розвінчанням, здійсненим працівниками канцелярій органів влади (у т.ч. і судових), бібліотек, архівів тощо, що унаочнює залежність теорії дипломатики від практики,

складання палеографічних, сфрагістичних, філігранологічних і інших традицій вивчення історичних джерел. Типовість чинників фальшування і методів виявлення підроблених документів віддзеркалюється в подібній послідовності викладу матеріалу, конкретизуючись лише на рівні історичної обстановки того чи іншого факту.

Цікавим є визначення перспективності розвитку дипломатики в Україні. Актуалізуючи необхідність вивчення українського дипломатарію, А.О. Введенський на декілька десятиріч деякою мірою упередив ідеї, висловлені іншим знаним дослідником актів, Ю.А. Мициком⁶², а його обґрунтування доцільності студіювання документів, утворених у ході діловодної практики радянських органів управління, та їх специфіки, перегукуються із прогресивними документознавчими ідеями московської історико-архівної школи початку 1960-х рр.⁶³ Окреслення кола найважливіших наукових дисциплін для розвитку дипломатики, або ж критичного (практичного) документознавства (у розумінні А.О. Введенського), супроводжується аргументованими висновками їх зв'язків, що дозволило з-поміж інших «впливових» дисциплін назвати хронологію, метрологію, історичну географію, емблематику, генеалогію, нумізматику і особливо поцінувати архівознавство й археографію. Саме з ними учений пов'язував найбільші сподівання для розвитку дипломатики, документознавства.

Багато ідей, репрезентованих дослідником в аналізованому навчальному виданні, виглядають не просто новаторськими, але й невинувато беззастережними. Незважаючи на це, посібник А.О. Введенського «Лекції з документального джерелознавства історії СРСР (дипломатика)» став помітним історіографічним фактом в історії не лише дипломатики, але й джерелознавства, котрий потребує додаткового вивчення з метою більш розгорнутого виявлення залежностей між спеціальними галузями історичної науки, меж між ними, значення для розвитку документознавства у концепції дослідника.

Ще одна сторінка наукової творчості А.О. Введенського має бути відзначена – це його діяльність як рецензента. Активно реагуючи на новітні студії колег, вихід у світ періодичних і продовжуваних видань, професор залишив у фаховій періодиці

безліч критичних заміток. Справжній майстер іронії, обдарований великим полемічним і літературним талантом, А.О. Введенський витримує порівняння з іншими блискучими критиками ХХ ст. Проби пера у такому складному історіографічному жанрі, як *рецензія*, зустрічаємо ще в 1920-х рр. Упродовж усього життя рецензія залишалася улюбленим жанром ученого. Прізвища авторів рецензованих праць – знакові для вітчизняної науки. За кожним із них – серйозні первинні дослідження фактичного матеріалу, узагальнення та побудова пояснювальних теорій. Серед рецензованих зустрічаємо монографії, навчальні видання І.Л. Маяковського, М.К. Любавського, А.А. Спіцина, С.Ф. Платонова, О.О. Кізеветтера, С.В. Юшкова та багатьох інших⁶⁴. Безперечно, рецензувати їх праці, окрім іншого, означає добре володіти проблемою дослідження, а також методикою аналізу, «занурення» у чужий текст і виявлення тотожних і відмінних знань між автором тексту й рецензентом, вміння розпізнавати вдалі знахідки і втрати, ефективність організації пізнавального процесу колег. Співпраця упродовж багатьох років зі спеціалізованим критико-бібліографічним виданням-покажчиком літературних новинок «Книга і революція» склала славу А.О. Введенському як принциповому критику, вдумливому читачу, науковцю, здатному віднаходити в рецензованих працях найнесподіваніші фрейми, виявляти історичні й історіографічні взаємозалежності між ними, прогнозувати найближче й віддалене у часі їх розгортання.

Принагідно згадаємо відгук на фундаментальну працю Л.В. Черепніна – «Русская палеография», що містить позитивну й негативну критику. Серед суттєвих зауважень знаходимо: відсутність посилань на досягнення західноєвропейської дипломатики, розкриття зв'язків між російською дореволюційною наукою і досягненнями зарубіжжя, надмірне захоплення «палеографією рукописного книжкового письменства» й ігнорування палеографії ділових, канцелярських рукописів, вузькість подачі еволюції давньоруського, українського письма тощо⁶⁵. Дивовижне поєднання позиції російського історика, вихідця «імператорського університету» й професора КДУ, розважливого вченого й емоційної людини уможливили виважені й помірковано суб'єктивні думки А.О. Введенського

щодо класичного твору з палеографії, які зводяться до слушних коментарів стосовно нагальних завдань галузі.

На серйозну, ґрунтовну критику А.О. Введенського наразився підручник колеги відомого історика, тривалий час завідувача кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін В.І. Стрельського – «Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму» (1958)⁶⁶. Відзначаючи практичну значущість подібного видання для вітчизняної науки й історичної освіти у вищій школі, А.О. Введенський не утримався від «оголення» недоліків праці. Із-поміж таких зустрічаємо: недостатність представлення методики аналізу історичних джерел, обмеженість уваги до бібліографії, точніше історіографії джерелознавства, «відсутність ясного розуміння взаємовідносин між загальним джерелознавством і допоміжними історичними дисциплінами»⁶⁷. Примітною рисою при обговоренні змісту підручника, зокрема щодо неврахування досвіду на царині джерелознавства, добутого попередниками, є активне посилання на праці дореволюційних учених і визнання їхньої вагомості. М.М. Лісовський, С.А. Венгеров, І.М. Кауфман та інші відомі «орачі» історичної бібліографії, мали бути, на думку А.О. Введенського, обов'язково поціновані як дослідники окремих видів джерел, зокрема періодичних видань. У цьому випадку очевидним фактом є те, що зміцнення в другій половині ХХ ст. тенденції вивчення у вітчизняному джерелознавстві періодики як особливого виду джерела інформації, не тільки було схвалене А.О. Введенським, але й із метою розширення джерельної бази історичних студій активно ним пропаговане.

Колективно, спільно зі В.І. Стрельським і Л.Г. Мельником, відгукуючись на появу у 1962 р. підручника з джерелознавства М.М. Тихомирова, зустрічаємо міркування, що прямо вказують на їх автора – А.О. Введенського. Це стосується, наприклад, зауваження щодо недостатності висвітлення проблеми достовірності історичного джерела, «розмитого» узалежнення її від соціально-економічних відносин, обмежене висвітлення джерельної бази з історії формування загальноросійського ринку та ін.⁶⁸ Окрім іншого, А.О. Введенський наполягає на необхідності розгортання додаткових студій щодо удосконалення класифікації історичних джерел, методичних засад їх зовнішньої і внутрішньої

критики тощо. Акцентуація уваги на найсуттєвіших моментах дисципліни, чітке окреслення недостатньо розроблених питань видає дослідника, котрий добре усвідомлює нагальні завдання джерелознавства і пропонує шлях їх розв'язання через пильнішу увагу до екстернальних і інтернальних означників змісту науки, з'ясування співвідношення факту й історичного факту, об'єктивної дійсності й історичної реальності, «заземлення» джерелознавчих узагальнень до конкретної проблематики.

Вміння розгледіти головний недолік роботи – суттєва відмінність усіх рецензій А.О. Введенського. Так, відгукуючись на збірник науково-методичного відділу музеєзнавства Київського історичного музею – «З досвіду роботи музеїв УРСР»⁶⁹ (1961), серед зауваг зустрічаємо недостатність розроблення теорії й історії музеєзнавства, проблеми використання музейних документальних фондів й удосконалення художнього оформлення експозицій, підвищення музейної освіти⁷⁰. Студіювання основних праць із історії музеєзнавства, які містять розгорнутий виклад аналізу розвитку галузі знань у другій половині ХХ ст., докладно й аргументовано підтверджують ті ж самі висновки, що й коротка, у декілька абзаців, замітка в «Українському історичному журналі» А.О. Введенського, опосередковано засвідчуючи високий професіоналізм науковця, вміння бачити головне серед другорядного, необхідне із-поміж важливого.

Про А.О. Введенського варто сказати ще і як про талановитого організатора науки. На його рахунок не лише успішне керування університетським кафедральним колективом, але й участь у багатьох нагально потрібних наукових, науково-видавничих проєктах. Так, ім'я А.О. Введенського знаходимо серед тих, хто у 1950–1960-х рр. виступив за підготовку й оприлюднення багатотомного науково-довідкового видання – бібліографії історії України, робота над яким тривала із середини 1950-х рр.⁷¹ Відомо, що цікавий проєкт, ініційований видатним бібліографом Ф.П. Максименком на Республіканській нараді з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін (1959), було підтримано на загальнодержавному рівні у вигляді занесення пропонованого видання - тритомної бібліографії з історії УРСР до «Перспективного плану наукової роботи по бібліотекознавству і бібліографії бібліотек, бібліотечних інститутів і книжкових палат

СРСР на 1959–1965 рр.»⁷². Утім, труднощі, що виникли на шляху його реалізації, спонукали істориків, бібліографів, бібліотекознавців об'єднати зусилля. Факт опікування конче потрібним науково-видавничим проектом із біографії А.О. Введенського вагомо доповнює його характеристику як людини і науковця, котра не стояла осторонь важливих починань в історичній науці, спрямованих на достойну репрезентацію вторинних галузевих інформаційних ресурсів, зміцнення джерельної бази досліджень – запоруки успіху діяльності вчених.

Безперечно, постать А.О. Введенського як історика, організатора науки, неординарної особистості заслуговує на окреме монографічне дослідження. Умовні обсяги начерку не дозволяють вповні розкрити багатогранність таланту дослідника, принципового вченого, авторитетність якого походила від прагнення до істини і бажання змусити своїх учнів, послідовників і критиків мислити, творити, зафіксувати себе у такий спосіб у реальності. Навчаючись історії у людей, які були знаними науковцями, і йому судилося стати одним із них. Фахівцем з економічної історії він відбувся з першими самостійними студіями. Згодом прийшло визнання компетентності у спеціальних галузях історичної науки. У середині ХХ ст. А.О. Введенський чи не першим проаналізував зв'язки документознавства і дипломатики, вибудовуючи міркування про документальне джерелознавство, чим, безумовно, сприяв «виведенню з тіні» історичного документознавства. До його праць належить чимало рецензій, в яких він виклав власне бачення досліджуваної проблеми, вступаючи у згоду з автором, чи займаючи протилежну позицію. А.О. Введенський не був байдужим до багатьох цікавих наукових проектів сучасної йому доби, опановував нові історичні теми, з особливим відчуттям обов'язку і відповідальності обіймав керівні посади, готував молодих дослідників для науки, впливав на формування педагогічного підходу до викладання історії як навчальної дисципліни.

Введенський-учень і Введенський-наставник, Введенський-студент і Введенський-викладач, Введенський-науковець і Введенський-організатор науки, Введенський-друг і Введенський-колега, Введенський-син і Введенський-батько – перелік

можливих *образів* життя однієї людини можна продовжувати. Утім, хотілося б, щоб на зміну продовження у вигляді простого лінійного переліку образів у декілька рядків, в історичну науку прийшло серйозне, ґрунтовне вивчення історії одного історика.

¹ Перевалов В.А. Историк А.А. Введенский в Уральском университете // Вестник Уральского государственного университета. – 2000. – № 16. – С. 135–139.

² Введенський Андрій Олександрович // Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. – К., 1998. – С. 31–32. – (Українські історики; вип. 1); Войцехівська І. Введенський Андрій Олександрович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): біобібліогр. довідник / Держкомархів України. УНДІАСД; Упоряд.: І.Б. Матяш (кер.), С.Л. Зворський, Л.Ф. Приходько та ін. – К., 2007. – С. 98–99; Уральский государственный университет в биографиях. – Екатеринбург, 1995. – С. 217–218; Перевалов В.А. Историк А.А. Введенский в Уральском университете // Вестник Уральского государственного университета. – 2000. – № 16. – С. 136; Писаренко Э.Е. Генеалогия дома Строгановых в научном наследии А.А. Введенского // Генеалогия: источники, проблемы, методы исследования. – М., 1989. – С. 133–136; Стрельський Г.В. Введенський Андрій Олександрович // Історичний факультет Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка: минуле і сьогодення (1834–2004 рр.). – К.: Прайм-М, 2004. – С. 168 та ін.

³ Перченко Ф.Ф. «Дело Академии наук» и «великий перелом» в советской науке // Трагические судьбы: репрессированные учёные Академии наук СССР. – М.: Наука, 1995. – С. 201–235.

⁴ Введенський А.О. Зародження і розвиток документознавства в Росії в XV–XVIII вв. // Вісн. Київ. ун-ту. Серія історія та філософія. – 1958. – Вип. 1. – С. 87–94.

⁵ Перевалов В.А. Историк А.А. Введенский в Уральском университете // Вестник Уральского государственного университета. – 2000. – № 16. – С. 135.

⁶ Там само. – С. 137.

⁷ Там само. – С. 136.

⁸ Войцехівська І. Введенський Андрій Олександрович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): біобібліогр. довідник / Держкомархів України. УНДІАСД; Упоряд.: І.Б. Матяш (кер.), С.Л. Зворський, Л.Ф. Приходько та ін. – К., 2007. – С. 99.

⁹ Уральский государственный университет в биографиях. – Екатеринбург, 1995. – С. 217–218; Уральский государственный университет. – Свердловск, 1990. – С. 95.

¹⁰ Введенский А.А. Два года работы исторического факультета Объединенного украинского университета в условиях эвакуации // Исторический журнал. – 1944. – № 5–6. – С. 95–96.

¹¹ Кривоногова О.В. Историк Урала В.Я. Кривоногов // Летописцы родного края

(об исследователях истории Урала). – Свердловск, 1990. – С. 77.

¹² Матеріали передвоєнного захисту докторської дисертації у травні 1941 р. пропали і А.О. Введенський змушений був повторно здобувати науковий ступінь.

¹³ А.О. Введенський [некролог] // Український історичний журнал. – 1965. – № 11. – С. 159. – Підп.: Група товаришів.

¹⁴ Введенский А.А. Вспомогательные исторические науки в работе архивистов // Вопросы архивоведения. – М., 1962. – № 2. – С. 28–32; Його ж. Значення допоміжних історичних наук для історичного дослідження // XV наук. сесія [Київ. держ. ун-ту]: Тези доп. Секція історії. – К., 1958 та ін.

¹⁵ Введенский А.А. Торговый дом XVI–XVII веков. – Пг.: Путь к знанию, 1924. – 182 с.

¹⁶ Платонов С.Ф. Социальный кризис смутного времени. – Л.: Путь к знанию, 1924. – 208 с.; Греков Б.Д. Монастырское хозяйство XVI–XVII веков: [Сб. матер.]. – Л.: Путь к знанию, 1924. – 183 с.; Пажитнов К.А. Промышленный труд в крепостную эпоху. – Л.: Путь к знанию, 1924. – 143 с.; Кашин В.Н. Торговля и торговый капитал в Московском государстве. – Ленинград: Кубуч, 1925. – 294 с.; Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении. Основы социальной динамики. Т. 11. Производственный капитализм и революционное движение в России второй половины XIX и начала XX века. – 2-е изд. – Ленинград; М.: Книга, 1928. – 406 с.; Кулишер И.М. Промышленность в крепостную эпоху. – Пг.: Путь к знанию, 1922. – 182 с. та ін.

¹⁷ Правила издания сборника грамот Коллегии экономии. – Пг.: Изд. РАН, 1922. – 50 с.

¹⁸ Правила издания документов, принятых в заседании научно-издательского совещания при Петроградском отделении Главного управления архивным делом 15 сентября 1919 г. – Петроград, 1919. – С. 1–4.

¹⁹ Введенский А.А. Торговый дом XVI–XVII веков. – Пг.: Путь к знанию, 1924. – С. 14.

²⁰ Введенский А.А. Дом Строгановых в XVI–XVII веках. – М.: Изд-во Соцэкгиз, 1962. – 308 с.

²¹ Введенський А.О. Організація сільського господарства у Строганових у XVI–XVII ст. в Помор'ї // Збірн. іст.-філос. ф-ту (історичний відділ) / Київ. держ. ун-т. – К., 1956. – Т. XV. Вип. VI. – С. 143–155; Его же. Строгановы, Ермак и завоевание Сибири // Наукові записки Київського держ. ун-ту. – 1949. – Т. 8. Вип. 1. Істор. зб. – С. 5–44; Его же. Урало-Печерский край на рубеже XIX–XX вв. // Наукові записки Київ. держ. ун-ту. – 1946. – Т. V. – Вып. 2. – С. 75–95; Его же. Строгановы в Казани в XVI–XVII вв. // Труды Исторического факультета Киевского гос. ун-та. – 1940. – Т. 1. – С. 71–90; Его же. Крестьяне Строгановы в XVI–XIX вв. // Труды Тбилисского гос. ун-та. – 1939. – Т. 10. – С. 21–58; Его же. Значение Вологды как крупного торгово-промышленного центра на Севере, и роль Строгановых в Вологде в XVI–XVII веках // Север. – 1928. – Кн. 7–8. – С. 30–49; Его же. Иконные горницы у Строгановых в XVI–XVII вв. // Материалы по истории русского искусства. – Ленинград: Изд-во Русского музея, 1928. – Вып. 1. Искусство XVI века. – С. 55–65; Его же. Заметки по

истории труда на Руси 16–17 вв Наемные рабочие в крестьянском хозяйстве. Наемный труд в крупном хозяйстве // Архив истории труда в России. – Пг., 1925. – Кн. 6–7. – С. 12–26; Его же. Труд и быт // Горнорабочий. – М., 1925. – № 44–45. – С. 35–40; Его же. Трудовая деятельность стряпчих в северорусских монастырях XVI–XVII вв. (Из истории древнерусской адвокатуры) // Север. – Вологда, 1923. – Кн. 1. – С. 36–64. – Отд. оттиск: Вологод. Госиздат, [Б.г.]: Тип. Северосоюза. – 31 с.; Его же. Происхождение Строгановых // Север. – Вологда, 1923. – Кн. 2. – С. 63–84. – Отд. оттиск: Вологда: Вологод. Госиздат, 1923. – 24 с.; Его же. Трудовая деятельность стряпчих в северорусских монастырях XVI–XVII вв. // Север. – Вологда, 1923. – Кн. 1. – С. 36–64. – Отд. оттиск: Вологод. Госиздат, [Б.г.]: Тип. Северосоюза. – 31 с.; Его же. Происхождение Строгановых // Север. – Вологда, 1923. – Кн. 2. – С. 63–84. – Отд. оттиск: Вологда, 1923; Его же. Аника Строганов в своём Сольвычегодском хозяйстве // Сборник статей по русской истории, посвящ. С.Ф. Платонову. – Пг., 1922. – С. 90–113; Его же. Монастырский стряпчий (очерки из истории древне-русской адвокатуры) // Рус. ист. журнал. – 1921. – Кн. 7. – С. 31–60; Его же. Торговый дом XVI–XVII веков. – Пгт: Путь к знанию, 1924. – 182 с.; Его же. Служащие и работные люди у Строгановых в 16–17 веках // Труд в России: исторические сборники. – Петроград, 1924. – Кн. 1. – С. 54–71; Его же. Библиотека и архив у Строгановых (с приложением текстов трех документов и описей старопеч. и рукоп. книг) в 16–17 веках // Север. – Вологда, 1923. – № 3. – С. 69–115; Его же. Об архивах Приуралья (Письмо из Перми) // Дела и дни. – Пг., 1920. – Кн. 1. – С. 365–371; та ін.

²² Введенський А.О. Підробка і фальсифікація історичних документів на Україні і в Білорусі в XVI–XVII ст. // Наук. записки: історичний збірник / Київ. держ. педінститут ім. О.М. Горького. – 1939. – Т. III. – С. 77–112; Его же. Подлог и фальсификация исторических документов в Грузии в первой половине XIX в. // Труды Тбилисского гос. ун-та. – 1940. – Т. XV. – С. 53–79.

²³ Введенский А.О. Классовая борьба и «одиночество» в Поморье в XVI–XVII вв. // Вопросы истории. – 1955. – № 5. – С. 116–123.

²⁴ Введенський А.О. Як розважалися наші предки // Вечірній Київ. – 1958. – № 38; Його ж. Київ у XVIII ст. // Науковий щорічник за 1957 р. Київського університету. – К., 1957. – С. 80–82; Его же. И.И. Лисовский. Борьба украинского народа за воссоединение Украины с Россией: [рец.] // Сов. государство и право. – 1955. – № 3. – С. 146–149; Його ж. Економічні, політичні і культурні зв'язки України з Росією в період 1648–1654 рр. // Київська правда. – 1954. – 28 травня, № 108; Його ж. Спільна боротьба російського і українського народів проти польсько-шляхетської агресії на Україні в 1657 р. // Исторический сборник Киевского университета. – 1954. – № 4. – С. 23–35; Його ж. Розвиток та зміцнення зв'язків Росії й України // Историчне значення возз'єднання України з Росією. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 54–66; Його ж. Военні дії України в 1652–1653 рр. Рішення Земського собору про возз'єднання України з Росією в 1654 р. // Визвольна війна 1648–1653 рр. Историчне значення возз'єднання України з Росією. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954; Его же. Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. // Известия. – 1954. – 15 мая; Его же. Совместная борьба русского

и украинского народов против внешних врагов // Правда Украины. – 1954. – 4 февраля; Його ж. Економічні, політичні і культурні зв'язки України з Росією в період 1648–1654 р. // Київська правда. – 1954. – 26 травня; Его же. Героическая оборона Севастополя 1854–1855 гг. // Флаг Родины. – 1954. – 13 октября; Його ж. Труханів острів // Вечірній Київ. – 1957. – 31 липня, № 179 та ін.

²⁵ Введенский А.А., Предтеченский А.В. Рабочая книга по истории. В 2-х кн. – М., Л.: ГИЗ, 1928. – 280 с.

²⁶ Введенський А.О., Мельник Л.Г. Предмет, метод, завдання історичної науки. – К.: Вид-во КДУ, 1962. – 58 с.; Введенський А.О. До питання про методику проведення семінарських, лабораторних занять // Праці і матеріали наук.-метод. ради Київського університету. – К., 1957. – Вип. III–IV. – С. 103–107; Його ж. До питання про методику читання лекцій // Праці і матеріали наук.-метод. ради Київського університету. – К., 1957. – Вип. III–IV. – С. 27–29; Його ж. Історія в школі: методичн. збірн. – К., 1949. Вип. 1; та ін.

²⁷ Введенський А. З минулого російської дипломатики // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 922–937. – (Збірник іст.-філол. від. УАН; № 51).

²⁸ Введенский А.А. Фальсификация документов в Московском государстве XVI–XVII вв. // Проблемы источниковедения. – М.; Ленинград, 1933. – Сб. 1. – С. 85–109. – (Труды историко-археологического института АН СССР; Т. 9).

²⁹ Лихачёв Н.П. По поводу статьи А.А. Введенского «Фальсификация документов в Московском государстве XVI–XVII вв.» [письмо в редакцию] // Исторический сборник. – Л.: Изд. АН СССР, 1934, – Т. 2.

³⁰ Введенский А.А. Мой ответ Н.П. Лихачёву // Исторический сборник. – Л.: Изд. АН СССР, 1934. – Т. 3.

³¹ Введенський А.О. Підробка і фальсифікація історичних документів на Україні і в Білорусі в XVI–XVII ст. // Наук. записки: історичний збірник / Київ. держ. педінститут ім. О.М. Горького. – 1939. – Т. III. – С. 77–112; Его же. Подлог и фальсификация исторических документов в Грузии в первой половине XIX в. // Труды Тбилисского гос. ун-та. – 1940. – Т. XV. – С. 53–79 та ін.

³² Введенский А.А. Зарождение и развитие национальной русской дипломатики в XV – начале XVIII в. // VIII наук. сесія [Київ. держ. ун-ту]: Тези доп. Секція історії. – К., 1951. – С. 24–26; Его же. Критика буржуазно-объективистских воззрений В.О. Ключевского на изучение актового материала как исторического источника // IX наук. сесія [Київ. держ. ун-ту]: Тези доп. Секція історії. – К., 1952. – С. 26–28; Його ж. Значення допоміжних історичних наук для історичного дослідження. Тези доповіді // XV наукова сесія КДУ. – К., 1958. – С. 3 та ін.

³³ Введенський А.О. Зародження і розвиток документознавства в Росії в XV–XVIII вв. // Вісн. Київ. ун-ту. Серія історія та філософії. – 1958. – Вип. 1. – С. 87–94; Його ж. Питання дипломатики в працях В.О. Ключевського // Український історичний журнал. – 1959. – № 1. – С. 106–115 та ін.

³⁴ Введенський А.О. Питання дипломатики в працях В.О. Ключевського // Український історичний журнал. – 1959. – № 1. – С. 106–115.

³⁵ Там само. – С. 115.

- ³⁶ Там само. – С. 106.
- ³⁷ Там само. – С. 107.
- ³⁸ Там само. – С. 115.
- ³⁹ Там само. – С. 111.
- ⁴⁰ Там само. – С. 111.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Там само. – С. 113.
- ⁴⁴ Там само. – С. 114.
- ⁴⁵ Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. – К.: Рад. школа, 1963. – 208 с.
- ⁴⁶ Там само. – С. 8.
- ⁴⁷ Там само. – С. 104.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Там само. – С. 105.
- ⁵⁰ Там само. – С. 106.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само. – С. 109.
- ⁵³ Введенский А.А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика). – К.: Изд-во КГУ, 1963. – 220 с.
- ⁵⁴ Введенский А.А. Вспомогательные исторические науки в работе архивистов // Вопросы архивоведения. – 1962. – № 2. – С. 28–31.
- ⁵⁵ Введенский А.А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика). – К.: Изд-во КГУ, 1963. – С. 4.
- ⁵⁶ Там само. – С. 28–29.
- ⁵⁷ Там само. – С. 29.
- ⁵⁸ Там само. – С. 31.
- ⁵⁹ Кулешов С.Г. Документознаводство: історія. Теоретичні основи / Держкомархів України; УДНДІАСД; Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – К.: ДАКККіМ, 2000. – С. 27.
- ⁶⁰ Введенский А.А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика). – К.: Изд-во КГУ, 1963. – С. 32–40.
- ⁶¹ Дружинин Н.Г. Словесные науки в Выговской Поморской пустыне. – СПб., 1911. – С. 15.
- ⁶² Мищик Ю.А. 3 матеріалів до «Українського дипломатарию XVI–XVIII ст.» // Наук. записки Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Історія. – 1998. – Т. 3. – С. 33–43.
- ⁶³ Введенский А.А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика). – К.: Изд-во КГУ, 1963. – С. 199–218.
- ⁶⁴ Введенський А.О. Глибше вивчати питання музеєзнавства // Український історичний журнал. – 1962. – № 4. – С. 150. – Рец. на кн.: 3 досвіду роботи музеїв УРСР. – К., 1961. – Вип. 2.; Введенський А.О., Стрельський В.І., Мельник Л.Г. М.Н. Тихомиров. Источниковедение истории СССР. Вып. 1. С древнейших времён до конца XVIII в.: Учеб. пособие. М.: Соцэкгиз, 1962, 462 с. // Український історичний журнал. – 1963. – № 3. –

С. 142–144; Боровий С.Я., Введенський А.О. Нова книга з джерелознавства // Український історичний журнал. – 1959. – № 5. – С. 142–144. – Рец. на кн.: Стрельський В.І. Джерелознавства історії СРСР. Період імперіалізму. – К.: Рад. школа, 1958. – 479 с.; Введенський А.О., Жилінська Л.В. Книга про боротьбу народних мас України після Визвольної боротьби в XVII ст. К.І. Стецюк. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст., К.: Вид-во АН УРСР, 1960, 350 с. // Український історичний журнал. – 1960. – № 4. – С. 132–134; Введенський А.А. [Рец.] // Революційне право. – 1941. – № 4. – С. 25–27. – Рец. на кн.: С.В. Юшков. История государства и права СССР. – М., 1940; Его же. «Патриарх Никон» Боцяновского в Народном Доме // Записки передвигского театра П.П. Гайдебурова и Н.Ф. Скарской. – 1923. – № 54. – С. 7; Его же. [Рец.] // Книга и революция. – 1922. – № 1. – С. 41. – Рец. на кн.: Платонов С. Ф. Борис Годунов: Критические заметки; Его же. [Рец.] // Книга и революция. – 1922. – № 3. – С. 69–71. – Рец. на кн.: Известия Российской Академии истории материальной культуры. Т. 1. – Пг., 1921. – 403 с.: ил.; Его же. [Рец.] // Книга и революция. – 1922. – № 6. – С. 47–48. – Рец. на кн.: Летопись занятий археологической комиссии за 1917 год. Вып. 30 / Ред. В. Г. Дружинин. – Пг., 1920. – 37, IV, 494, 10 с.; Его же. [Рец.] // Книга и революция. – 1922. – № 3. – С. 61–63. – Рец. на кн.: Архив истории труда в России, выпускаемый ученой комиссией по исследованию труда в России. Кн. 1. – Пг.: Госиздат, 1921. – 151 с.; Его же. [Рец.] // Книга и революция. – 1922. – № 3. – С. 63–64. – Рец. на кн.: Казанский музейный вестник. – Казань, 1920. – № 1–2, 3–4, 5–6; 1921. – № 1–2; Его же. [Рец.] // Книга и революция. – 1922. – № 5. – С. 42–44. – Рец. на кн.: История архивного дела классической древности в Западной Европе и на мусульманском востоке: Лекции, читанные слушателям Архивных курсов при Петроградском Археологическом институте в 1918 году. Вып. 1. – Пг., 1920. – VIII, 387 с.; Его же. [Рец.] // Книга и революция. – 1921. – № 7. – С. 42–43. – Рец. на кн.: Маяковский И.Л. Исторический очерк архивного дела в России: лекции, читанные слушателям архивных курсов при Петроградском археологическом институте в 1918 г. – Пг., 1920. – 175 с.; Его же. [Рец.] // Книга и революция. – 1921. – № 12. – С. 34. – Рец. на кн.: Огородников В.И. Очерк истории Сибири до начала XIX столетия. Ч. I Введение. История до-русской Сибири. – Иркутск, 1920. – 289, IV с.; Его же. [Рец.] // Книга и революция. – 1921. – № 8–9. – С. 57–59. – Рец. на кн.: Любавский М.К. Древняя русская история до конца XVI в. – 3-е изд. – М., 1918. – 306, VI с.; Его же. [Рец.] // Книга и революция. – 1921. – № 8–9. – С. 65–66. – Рец. на кн.: Дела и дни: истор. журнал. Кн. 1. – Пг., 1920. – VI, 650 с.; Его же. [Рец.] // Книга и революция. – 1921. – № 8–9. – С. 59–61. – Рец. на кн.: Известия Архангельского общества изучения Русского Севера. – Архангельск, 1919. – № 5–6, 7, 8, 9; А.А. Спицын. Историческая география [Рец.] // Русский исторический журнал. – 1921. – Кн. 7. – С. 189–192; Его же. [Рец.] // Книга и революция. – 1922. – № 6. – С. 47–48. – Рец. на кн.: Кизеветтер А.А. Русский Север. Роль Северного края Европейской России в истории русского государства: Истор. очерк. – Вологда, 1919. – 66 с. та ін.

⁶⁵ Введенський А.О., Дядиченко В.А. Важлива галузь історичної науки // Український історичний журнал. – 1957. – № 3. – С. 134–138. – Рец. на кн.:

Л.В. Черепнин. Русская палеография. Госполитиздат. – М., 1956. – 616 с.

⁶⁶ Боровий С.Я., Введенський А.О. Нова книга з джерелознавства // Український історичний журнал. – 1959. – № 5. – С. 142–144. – Рец. на кн.: Стрельський В. І. Источниковедение истории СССР. Период империализма. – К.: Рад. школа, 1958.

⁶⁷ Там само. – С. 143.

⁶⁸ Введенський А.О., Стрельський В.І., Мельник Л.Г. М.Н.Тихомиров. Источниковедение истории СССР. Вып. 1. С древнейших времён до конца XVIII в.: учеб. пособие. М.: Соцэкгиз, 1962, 462 с. // Український історичний журнал. – 1963. – № 3. – С. 142–144.

⁶⁹ З досвіду роботи музеїв УРСР: збірн. – К., 1961. – Вип. 2. – 129 с.

⁷⁰ Введенський А.О. Глибше вивчати питання музеєзнавства // Український історичний журнал. – 1962. – № 4. – С. 150.

⁷¹ Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР / І.П. Крип'якевич, М.І. Марченко, А.О. Введенський, Я.Д. Ісаєвич, Я.Р. Дашкевич, Ф.П. Максименко, Н.М. Шеліхова // Український історичний журнал. – 1965. – № 1. – С. 158–159.

⁷² Там само. – С. 158.